

Csoóri Sándor Pozsonyból

Testvérünk, Csoóri, sokaknak Sándor szeme átlátott a Kárpát-medence országait elválasztó, sűrűbben vagy ritkábban szótt fiók vasfüggönyökön. Bennünket is látott, olykor át is jött közénk, ha pedig otthon kerestük, mindig fogadott bennünket. Mindig jó volt vele beszélgetni. Ha a magamfajta ember, egy tanárból szerkesztővé és ritkán szóló peremvidéki kritikussá, egy a semmiből felcihelődő kisebbségi írásbeliség gondozójává vedlett ifjú ember nagy ritkán a magyar fővárosba került, behúzott nyakkal és lesütött szemmel járta a várost. Magabiztos, harsány, a mi gondjainkról, sőt pusztá létezésünkről sem tudó anyaországiak közt a mi tétova, halk megnyilatkozásaink elsikkadtak, le is hervadtak. Okait tudjuk, nem is csoda. Néhány napra például átjött Pozsonyba Mándy egy barátjával, s a szlovák írók külügyes főpásztora megkért, hogy kísérgessem őket a városban. Kávéztunk, amikor a pesti belváros kitűnő írója így szólt hozzám: „Ne haragudj, ha megkérdem: van itt magyar sajtó, iskola, irodalom?” Nem bögtem el magam, szerkesztője voltam az akkor már kilencéves, Budapesten is elég jól ismert és bizonyos körökben becsült *Irodalmi Szemlé*nek. Csoóri viszont úgy jött át, hogy mindent tudott rólunk. Mint Illyés Gyula és mint Antall József. Ezt is megtapasztaltam, amikor a későbbi miniszterelnök még a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumot igazgatta, s otthonába terelt sorsom egy hosszabb, reveláló eszmecsérére. Csoóri és Antall: maga az MDF.

Első emlékezetes találkozásom a költővel még komáromi gimnáziumi vagy pozsonyi kezdő egyetemi éveimben történt. Azt hiszem, a *Csillagban* olvastuk (Zs.) Nagy Lajossal a költő nem tudom, milyen című jambusait arról, hogy „mert nincs lakásom négy hete”. Tetszett nekünk a vers akkoriban szokatlan vagányos kicsengése. Címét nem tudom, a költő egyetlen birtokomban levő kötetében sem találom. Zsenge, de ha ennyire megjegyeztem, azt jelenti, hogy jó szöveg volt.

Nem tudom, hol és miért találkoztunk először. Egy együttlétünkre viszont egy fénykép emlékeztet. Filep Tamás Gusztáv személyemről írt könyvecskéjében szerepel egy fotó, amely egy dunaszerdahelyi középiskolai irodalmi dél-

utánon készült rólunk 1973-ban. Ő negyvenhárom, én öt évvel fiatalabb, tehát harmincnyolc. Fiatalok voltunk, s meghatározó gyermek- és ifjúkori élményeink itt, Közép-Európában, ahol a régió receptje szerint a modern nagy- és kishatalmi Karok és Rendek nagyjából azonos téstává gyúrtak bennünket, csak az egyik gazdasszony ebből valamivel többet, abból kevesebbet szórt bele – háború, diktatúra, lázadások (1953, 1956, 1968) és egyebek –, közös élményeink voltak. Nálunk külön fűszerszám a magyarüldözések és a próteuszi alakokat váltó nemzetiségi elnyomatás és próbatételek súlya. Értettük egymást, mindig jó volt vele találkoznom. Szoros lelki kapcsolatban állt főnökömmel, a *Szemle* főszerkesztőjével, Dobossal és szerkesztőtársammal, Tózsérrel. Ők többet is mozoghattak, mint én. Dobos is az irodalomból szivárgott át a politikába, mint Csoóri, később együtt kormányozták a Magyarok Világszövetségét, majd a költő sok más magyar szellemi emberrel együtt, úgy tudom, az ő szervezésében aláírta a cseh Chartát, másokkal együtt kiállt az 1970-ben lefajtott Dobos mellett, s megírta Duray könyvének (*Kutyaszorító*) az előszavát. A rendszerváltás után felpörgött néhány évben Dobostól kaptam róla élő híreket, de Püskiékkal is megjelent Pozsonyban, amikor az öregúr megnyitotta a Kassától délre fekvő Szepsi városka magyar könyvesboltját, illetve később, a Duna TV alapításával kapcsolatban. Azt hiszem, ő javasolt két évre a csatorna kuratóriumába.

Megtudtam, neki köszönhetem, hogy részt vehettem 1992 decemberében a Komi földi, szüktüvkari finnugor konferencián. Megrázó élménytömeg borított el a tajgában. Elég jól beszéltem oroszul, ez nekünk, akik szláv nyelvű közegben élünk, nem túlságosan nehéz feladat, s mivel a népes, sokrétű magyar küldöttség nem hozott magával elég orosz tolmácsot, részben rám hárult a nyelvi közvetítés feladata. Megrázó szövegeket és könyörgéseket kellett tolmácsolnom a budapesti szakembereknek az élet számos területéről. Mínusz tíz-húsz-harminc fokos fagy, derékig érő hó, két méter átmérőjű szálfenyők rengetege, a kivágott faóriásokot rendkívül széles és hosszú szerkezetek szállították a tág hadi utakon valahova, a tajga mélyén működő, egymást az Urálon át látogató ugor–finnugor sámánok, éjjel a falvak széles utcáin száguldozó farkasfalkák, medvék annyira, hogy a kutyákat is bezárják előlük, és egy megkapóan egyszerű, gyermetes, babusgatni és simogatni való népi kultúra nagy kereplőkkel és apró furulyákkal. Brezsnyev a komi nyelvű iskolákat bezáratta, a gyerekek már csak oroszul tanulhattak, és akkor már kezdték megvetni csak családi használatra jó finnugor anyanyelvüket. Kérdeztem a dolgainkat egyengető komi tanárnőtől, hogy (egyebek közt) miként nevezik meg a vért. „Vír”, mondta ő, mire engedelmével homlokon csókoltam. Mint a mi ízű magyarjaink és például az alsó-csallóközi emberek. Aztán játszottunk közös gyökerű szavainkkal, mint Illyés az 1934-es moszkvai mordvin klubban („Hármat tojott a fürjecske, fürj, fürj, fürjecske” stb.). A tajgában szétszórva a szovjet GULAG csak részben elhagyott szigetei, amelyekben a háború után a mi Esterházy Jánosunk is raboskodott. Hivatalosan csak köztörvényesek élnek ott, mondták a helyiek, de – fűzték hozzá – könnyű egy politikai delikvenst köztörvényessé minősíteni. A komik

korábban nem loptak, nem raboltak, de a köztörvényeseket helyben telepítik le, s azóta nem tanácsos egyedül járni-kelni, mert a volt fegyencek lopnak, betörnek, rabolnak és gyilkolnak. A komi falvakban mindenkinek van legalább egy puskája, a nagyobb gyerekeknek is, a vadak ellen. Figyelmeztettek, hogy ne járjunk este egyedül a fővárost, mert berántanak egy kapu alá, kihámoznak a gúnyánkból, megfojtanak vagy leszúrnak, s percekben belül jéggé fagyunk az északi télben. Egy nyenyec doktornő kért meg, hogy fordítsam budapesti kollégájának a panaszába ágyazott könyörgést. Az oroszok a nyenyec tundráin nyersolajat találtak. Hozzáláttak a kitermeléshez, de barbár módon művelik, ömlik szét az olaj a gyér növénytakaróval borított lápos talajon, az álló és folyó vizek felületén, s hullanak a szennyezett víztől a halak és a rénszarvasok. A nyenyecek tűzifa híján félig nyersen eszik meg a húst, a fertőzött állatokban megtelepült férgek a hússal együtt az emberek szervezetébe jutnak, elszaporodnak, s különböző kórokat, egyebek közt tbc-t okoznak. „Pamagajtye, pamagajtye”, könyörgött összetett kézzel, sírva a nyenyec doktornő, s látván, hogy könnyes a szemem, megcsókolt. „Vü kharosij csilovjek”, mondta. Aztán a nyenyecек által lakott óriási területre orvosi helikoptereket kért Magyarországtól. Megkapták-e őket, nem tudom. Semmit sem tudok. Rengeteg ismeretet összeszedtem akkor, magam is szóltam az emelvényről, de nem folytatom. Talán még annyit, s ez minden ottani szájából elhangzott, hogy az oroszok minden kitermelt nyersanyagot elszállítanak tőlük, és a komik, akiket jog szerint minden ott talált kincs kizárólagosan megilletne, egy kopejkát sem kapnak érte. A szovjet könnyűipar alig juthatott szóhoz a világpiacon, a birodalom a nyersanyagaiból élt, ezért nem is igen csodálkozott az ember, ha a fentieket hallotta. Benéztünk egy tágas, jól kivilágított élelmiszerboltba. Két-három darab szalonna, pár szál kolbász, néhány üveg lekvár és kész. Csupa üres polc, és egy sűrű férfisor, az afganisztáni szovjet kaland rokkantjai és veteránjai mint kivételezettek. Ők a raktárból kapták a fejadagokat jegyre. Egy hanti vagy manysi küldött elfúló hangon kiáltotta a terembe az emelvényről, hogy az ő orosz olajbányásaik is barbárul dolgoznak, elűzik a halász-vadász őslakosokat területeikről, fővárosukba hajtják őket, ahol munkájuk nincs, asszonyaik és lányaik tartják el családjaikat kényszerű prostitúcióval. Testükkel az orosz olajbányászokat szolgálják ki, azoknál a pénz. És vodka, vodka, vodka... Később szolgálatilag fölkerestem Illyéséket. Hítvesemmel csöngettem be hozzájuk egy megbeszélt estidőben. Flórával éppen rákészültek egy dokumentumfilmre, velük néztük végig, épp erről volt benne szó. „Mint az amerikai indiánok a fehérek whiskyjével”, mondta Illyés. Ömlött a hanti-manysi szónokból a panasz. A díszegyenruhás budapesti szovjet nagykövet pár széksorral jobbra előttem ült, megfordult, hátranézett. Kérdő pantomimmal égre nyitottam a két tenyeremet. Vállát felvonta, karját tehetetlenül széttárta, és visszafordult. Tudott magyarul, tehát ugorul, finnugorul. Később hallottam, hogy a szónokot valakik megölték. Ezt a haláломig megrendítő élménytömeget is Csoórinak köszönhetem. Innen-onnan tudtuk a dolgokat, de akkor ott minden ismeretem tapintható alakot öltött számomra.

Akkor Kondrót néhány Csoóri-verset is közzétett a szlovák irodalmi sajtóban, s kiadta Illyés verseinek válogatását, előszavával, *Tazká zem* (Nehéz föld) címmel 1977 novemberében. Kiküzdötte, mert Csoóri és Illyés akkor persona non grata volt Csehszlovákiában. Akkortájt történt, hogy a pozsonyi tankönyvkiadó szerződést ajánlott föl nekem a legújabb kori (1945 utáni) magyar irodalom történetének megírására. Mondtam, vállalom, amennyiben a kiadónak nem lesznek tartalmi kikötései. Például Illyésre, Csoórirra és a Charta miatt csehszlovák tilalmi listára tett írókra vonatkozólag. Ők nem szerepelhetnek a könyvben, válaszolt a szerkesztő. Akkor nem vállalhatom a megbízást, mondtam, és elköszöntem.

Évekig csak erős korlátokon át utazhattam Magyarországra. Ha az engedélyezett évi egy alkalommal átléphettem a határt, sárospataki nővéremet látogattam meg, sohasem Budapesten át, hanem Kassa, Borsi felé, át a Ronyva patakon Sátoraljaújhelybe, célomig. Ezáltal Csoóri sok könyvéből csak tíz került a tulajdonomba. Ötöt dedikált nekem. *Várakozás a tavaszban*: „Koncsol Lászlónak, testvéri üzenetére válaszul, ölelésemmel Csoóri Sándor. Bp. 1983 augusztusában.” Más (*Nappali hold*): „Koncsol Lászlónak, viszonzásul új könyveiért s más egyébért is a régi nagyrabecsüléssel Csoóri Sándor. 1991. dec. 17. Pozsony.” Az ajánlás „más egyébért” kitétele arra vonatkozhat, hogy Duray Miklós *Kutyaszorító* című könyvét, amelyhez az előszót (*Kapaszkodás a megmaradásért*) ő írta, a szerző kívánságára én olvastam át, s a Duray által szervezett és működtetett Jogvédő Társaságba épített két polgári titkosszolgálati ügynök (Archivár, magyarul Levéltáros és Lipa, magyarul Hárs) súgta be Danás őrnagynak, hogy Miklós fogalmazványai és könyve általam jutnak át „a Magyar Népköztársaság és az imperialista Nyugat területére”, s az őrnagy figyelmeztetésére fosztott meg a szlovák ideológiai főtitkár évekre a publikálás jogától és jövedelemforrástól. Az anyagok nem általam terjedtek, én csak néhány jogvédő szöveg nyelvét rendeztem Dobos kérésére, ha szükség volt rá, és átgépeltem őket, mert az ő írógépeikről a titkosrendőrség állítólag írásmintákat vett, míg az enyémről még nem, de ez elég volt arra, hogy Duray mellett, aki tudvalevőleg kétszer ült hosszú vizsgálati fogságban, irodalmi pályám megtörésével fizessen szolgálatomért. Főképpen hárman szenvedtük el a nemzetközi kommunizmus csapásait; ő és Sándor – Budapesten az előszóért. A hajlongó tévés személyiség, később svájci nagykövet és vállalkozó Hajdú János durva támadására minden idősebb lapolvasó magyar emlékezni fog. Csoóri valahányadik írói szilenciumával bűnhődött, ő nyilván a magyar főideológus, Aczél parancsára, amiért ki mert állni mellettünk. Másik bűne az volt, hogy aláírta a Václav Havel körében megfogalmazott csehszlovák jogvédő Chartát. A *Párbeszéd, sötétben* ajánlása: „Koncsol Lacinak, régi párbeszédeinkre emlékezve, Csoóri Sándor.” Helyszín, dátum nem található, de a könyv 1973-ban jelent meg, s nyilván Budapesten ültünk le valahol egy halkán dűnnyögő kávéra.

Közben esett egy emlékezetes találkozásunk, általa, Illyés Gyuláéknál fönt, a költő villájában 1969 novemberében. Vojtech Kondrót akkor kezdett behatóan

tájékozódni az újabb magyar lírában, s bizonyos előzmények után vállaltam, hogy időmhöz, erőmhöz és kapcsolataimhoz mérten bevezetem őt a budapesti költői berkekbe. Kaptunk egy kéthetes tanulmányi ösztöndíjat a két Irodalmi Alaptól, s átvonatoztunk a fővárosba. Találkoztunk Kassák özvegyével, Pilinszkyvel, Rónayékkal, Nemes Nagyékkal, Weöresékkal, Csoórral és általa Illyés Gyuláékkal. Korán esteledett, amikor Sándor fölkísért bennünket, Kondrótot, a Pesten hozzánk csatlakozott Tőzsért és engem, az Illyés-villába. Fényt kellett gyújtani, s a házigazda lehúzta dolgozószobája redőnyét. „Ne lássa Kádár, hogy kik a vendégeim”, magyarázta. Tudjuk, a tisztas távolban álló szomszéd telket Kádárék szállták meg, s ha olykor egyszerre kapirgáltak a kertben, átköszöntek egymásnak. „Néha lehet velük, Kádárral, Aczéllal értelmesen beszélni”, jegyezte meg Illyés azzal, hogy olykor be is csöngetnek hozzá. „Ott szoktak ülni, ahol most ti”, magyarázta Illyés. Ott láttam, milyen szeretettel tekint egymásra a két ember, Illyés és Csoóri. Hirdették is, hogy Szent László kori gyepű- és gázlővédő dunántúli besenyő telepeselek leszármazottai, és nincs kizárva, hogy távoli, középkori atyafiság fűzi őket össze. Illyés valami családi katolikus élményét hozta föl, s rám pillantott: „Persze, te ezt nem érted, te kálvinista vagy”, mondta. „Értem, válaszoltam, mert egyebek közt a feleségem is katolikus. De te, Gyula bátyám, honnan tudod, hogy református vagyok?” Illyés csak egy sejtelmes, macskaszemű mosollyal válaszolt. Ő, mint Csoóri, majd mint tapasztalatom szerint Antall József is, mindent tudott rólunk. Csoóri leginkább Erdélyt látogatta, de hozzánk is át-átnézett, s ahogy az akkori körülmények hagyták, szívta magába az ismereteket. Még egy kurta epizód: becsöngetett Illyésékhez a BBC budapesti riporternője. Átvonultak a másik szobába, s vagy egy félóra múlva jöttek elő. A hölgy elbúcsúzott, Illyés pedig azzal ült közénk, hogy „rólatok beszéltem”. Összefoglalta, amit szalagra mondott, de arról máskor. Akkor láttuk Kondrótól az egyik körúti moziban Bergman *Szégyen* című filmjét egy abszurd ellenséges katonai invázióról, hátborzongató párhuzamban a Varsói Szerződés haderejének, köztük a magyar páncélosoknak egy évvel korábbi, 1968-as csehszlovákiai betörésével. Nálunk ezt a filmet nem vetítették.

Kétszer kerestek meg a Hunnia Filmstúdió emberei, a rendező, nemrég megboldogult Sipos András és a dramaturg Závada Pál, hogy dokumentumfilmet forgatnának az 1945 utáni szlovák-magyar lakosságcsereéről, s bizonyos okokból engem szemeltek ki mint a történelem egyik szenvedő, akkor kilenc-tizennégy éves alanyát a filmet néző – Dante Vergiliusának a kis felvidéki magyar pokol bugyrain át. Nehezen vállaltam a szerepet, forgatókönyvet végképp nem írhattam, akkor derülvén ki, hogy hitvesem rákot hízlal a testében, és csak az én segítségemre számíthat. Rögtönöztünk, s elkészült a *Patak* (értsd: Sárospatak) *vár* című egyórás, azóta többször sugárzott dokumentum. Súlyos gondomra a filmesek azt javasolták, hogy keressem föl Béres doktor budapesti irodáját, tőle kérjek segítséget. Ők átszólnak neki, mert Csoóri közvetítésével ők készítették el a roboráló cseppek üldözött, sarlatánsággal vádolt felfedezőjével, Béres doktorral a terjedelmes dokumentumot, amelyet magunk is láttunk a tévében.

Feleségemet nem tudtuk kihozni a rákból, de nyilvánvalóan a cseppek is hozzásegítették, hogy a három műtéten és egyéb, részben alternatív gyógymódon túl tizennyolc évet élt a kórral. Nem tudok nem gondolni hálával Sándorra, hogy ebbe a legszorosabb értelemben vett embermentő küzdelembe is belevette magát.

1983 telén megnyitottam a gödöllői művelődési központban fotóművészünk, Tóthpál Gyula impozáns kiállítását, s a rotunda széles folyosóján szorongó tömegben Csoóri is jelen volt. Abból a tárlatból indult az anyag országos vándorútja Győrre és – mondjuk – Ménfőcsanakig, Györsövényházig, Sokorópátkáig. Később, a rendszerváltás perceiben átfogó felvidéki magyar fotótárlatot nyitottam meg a pesti Közgáz előcsarnokában, Marx szobrával szemben, az emeleten formálódó Fidesz tanácskozása idején, és Sándor egy terjedelmes tanulmányt írt Tóthpál művészetéről még 1988-ban *Az első nemzetiségi fotóművész* címmel. Szövege a *Nappali hold*-ban olvasható.

Fábry Zoltán elhunytával (1970) féltettük tárgyi hagyatékát, s mint tisztelője, szerettem volna vállalni a stószai ház, a hatalmas könyvtár gondozását, az írott és nyomtatott hagyaték őrzését, katalogizálását és kutatóközponttá fejlesztését. Elképzelésemet részletesen megfogalmaztam és fölterjesztettem az akkor éppen tárcanélküli miniszter és Csemadok-elnök Dobos Lászlónak. Fábry ugyanis a dolgait a Csemadokra hagyta. Csoóri fölizzott, ujjongva köszönte meg kinyilvánított szándékomat, amely végül is nem válhatott valóra. Elvben és szóban ugyan az illetékesek jóváhagyták, és tanúk szerint Fábry szándékával is egyezett, de feltételeimet állítólag nem teljesíthették, ha pedig nélkülük vállalom a feladatot, arra családi életem ment volna rá. A kudarcban Dobos politikusi megbuktatása is részes volt.

1967-ben lefordítottam a *Romboid* című szlovák irodalmi lapból Milan Rúfus *Velké Provizórium* (A Nagy Provizórium) című gyönyörű esszéjét lapunk, az *Irodalmi Szemle* számára. Javában működött még nálunk az előzetes cenzúra, s az éber szemek hivatali hordozója rám telefonált a szerkesztőségbe. A költő már betördelt esszéjét, mondta, ki kell a lapból ejtenem. Kikértem magamnak, mondván, hogy lehet az, hogy szlovákul megjelenhetett, magyarul viszont már nem olvashatják. Ez diszkrimináció, mondtam a kagylóba. A cenzor válasza: a szlovák kolléga már megkapta a magáét, ő nem akar hasonló sorsra jutni. Vitakoztunk, alkudoztunk, amíg le nem szorítottam a korlátozást az esszé utolsó bekezdésére, amely a forráson ül s a tiszta vizet felszürcsölő békáról beszél. (Bartók: „...csak tiszta forrásból”) Kérdeztem, mi baja ezzel a bekezdéssel. „Hát nem érti, szerkesztő úr? Az a béka mi vagyunk, a cenzorok. Csak nem képzeled, hogy egy bennünket kipécéző szöveget átengedünk a publikumnak?” A megcsonkított esszé megjelent az *Irodalmi Szemle*-ben, Sándor elolvasta, s idézte a Kormos István által szerkesztett egyik *Verses világtárlás* élére került esszéjében. Persze nem a kielégíthetetlen szomjú békáról, mert az írásnak azt a bekezdését nem ismerhette!

A történet szomorú, már-már tragikus folytatása, hogy készítettem egy Rúfus tollából eredt esszékötetet válogatásomban és fordításomban *A költő hangja*

címmel a Madách Kiadónak. Az anyagot leadtam, már dolgozott rajta a nagyszombati nyomda, ám a kiadó igazgatója rám telefonált, hogy a szerző beszélni akar velem. Fölmentem hozzá a hegyre, ahol párás szemmel adta elő, hogy „nagyon magas helyről” tiltották ki válogatásomból ezeket és ezeket az esszéket. Öt vagy hat darabról volt szó, köztük természetesen *A Nagy Provizóriumról*. A csonkítatlan szöveget akartam beletenni a válogatásomba, az előzetes cenzúrát hivatalosan 1968 tavaszán megszüntették, helyére később az öncenzúra borzalmas „intézménye” került, gondoltam hát naivul, hogy nem lesz a békával baj, ha egyszer a fekete gólyával Dubčekék már lenyelezték, de addigra már az esszé egyetlen sora sem jelenhetett meg.

Azt hittem, ezek után nem lesz baj a kötettel, de tévedtem. Az immár husáki „öncenzúra” oda gazosodott, hogy válogatásom egyik darabját (*Irodalom és nemzet*, 79–86) engedélyezte ugyan, de az utolsó bekezdés 29 sorát, forró (ólom) szedés lévén, vízszintesen derékba reszeltette, ezzel úgyszólván olvashatatlanná képzelte. Olyanformán járt el, mint a kommunista kormányzatok a Szabad Európa zavarásával: érthető is volt, nem is, de inkább nem. A kis sárga könyv megjelenése után összeadtuk Rúfus húsz szerzői példányát az én tíz műfordítói darabommal, a kórházban, ahol a költő törött lábát reparálták, dedikáltuk a könyvet, a 85. oldal csonkítatlan szövegét vagy 20 példányban legépeltem, s belehelyeztem a könyvecskébe. Így kapta meg Csoóri, Illyés, valamint számos magyarországi barátunk. Néhányan meg is köszönték postánkat.

Emlékezésem némileg dokumentálja Csoóri Sándor északra is kiterjedő figyelmét, miközben az anyaország olvasóinak betekintést enged a felvidéki (cseh-szlovákiai) magyar irodalmi élet 1945 utáni kulisszatitkaiba. Csoóri a fentieknél sokkal többet tett értünk, én nem éltem irodalmi és közéletünk fősodrában, de annak, aki a központ és az északi periféria kapcsolatait fogja kutatni, fogódzókot nyújthat emlékezésem a nagy egész föltárásához. Nagyszerű ember, nagy jellem, éles eszű gondolkodó, kiváló stilisztá, ragyogó esszéista, jó költő, példamutató magyar és közép-európai polgár volt. Az is marad mindörökre.